

LANDMARKS OF ARAD COUNTY CULTURAL PAST

REPERE DIN TRECUTUL CULTURAL AL JUDEȚULUI ARAD

Dr. Doru SINACI

Biblioteca Județeană „A. D. Xenopol”, Arad

E-mail: dorusinaci3@yahoo.com

Abstract

Located at the crossroads of the main commercial roads since early times, Arad County has experienced a special development. The "Salt Road", delimited by the Mures, Tisza, Danube corridor, had lead to the erection of castles and monasteries from the first Christian millennium. Many of these ruins being visible today: Bulci, Chelmac, Lipova, Bizere, Vladimirescu, Hodoș-Bodrog. The impressive amount of Byzantine coins found on the banks of the Mures, but especially the fabulous mosaic from Bizere, confirms the commercial importance of the Arad area in the first and also in the second millennium.

Rezumat

Așezat la răscrucea principalelor drumuri comerciale încă din antichitate, județul Arad a cunoscut o dezvoltare aparte. „Drumul Sării”, delimitat de culoarul Mureș, Tisa, Dunăre, va conduce la ridicarea de castre și mănăstiri încă din primul mileniu creștin, multe dintre aceste ruine fiind vizibile și astăzi: Bulci, Chelmac, Lipova, Bizere, Vladimirescu, Hodoș-Bodrog, Bezdin. Cantitatea impresionantă de monezi bizantine descoperite pe malurile Mureșului, dar mai ales fabulosul mozaic de la Bizere confirmă importanța comercială a zonei arădene în primul mileniu, dar și în cel următor.

Keywords: church, monastery, medieval libraries, mosaic, Byzantium

Cuvinte-cheie: biserică, mănăstire, biblioteci medievale, mozaic, bizantin

Cea mai veche mențiune despre cântecul popular arădean o găsim în „legenda Sfântului Gerard”, care vorbește despre cântecul care însoțea munca țăranilor la câmp. (BALOTA, 1964) Cultura medievală locală a fost puternic influențată de biserică, atât de cea de rit apusean, cât și de cea răsăriteană. Tot în lucrarea episcopului Gerard găsim atestat faptul că, în ducatul lui Ahtum – deci pe teritoriul actual al județului Arad – cultul dominant era cel de tip răsăritean, fapt care explică apariția așezămintelor bisericesti și monastice de aici. Construită la 1.177, mănăstirea Hodoș-Bodrog și-a păstrat ritul ortodox până în zilele noastre (VLĂDUCEANU, 1939), iar alte așezări monastice au existat la Bezdin, între Pecica și Semlac (Ahtummonostora) sau lângă Arad (Kenezmonostora, Geled). (VELESCU, CORVEȚESCU, în „Buletinul monumentelor istorice”, 1972, nr. 1, p. 49) Începând cu sfârșitul secolului al XI-lea, iau ființă, pe lângă episcopia de Cenad – creată în 1030 – o serie de mănăstiri benedictine și cisterciene. Atât mănăstirile ortodoxe, cât și cele catolice devin și veritabile așezăminte de cultură. (VESA, 2004, p. 25-27) Astfel, la mănăstirea cisterciană de la Igrăș s-a înființat prima bibliotecă din acest spațiu european, la 1179, ca urmare a manuscriselor primite de la mănăstirea cisterciană din Pontigny (Franța) (CONSTANTINESCU, LAZEA, în „Studii – revistă de istorie”, tom 22, nr. 5, 1969), iar la mănăstirea din Bulci, în secolul XIV era copiat manuscrisul lui Titus Livius „Historiae romanae”.¹ Capitolurile religioase de la

¹ Originalul se găsește la *Osterreichische National Bibliothek Viena*, secția manuscrise, cota 12 (rec. 186) XIV

Arad, Cenad și Igrîș vor avea și personalitate juridică pentru eliberarea de documente oficiale în limba latină, atât pentru autoritățile locale, cât și pentru persoanele particulare. Arta epocii ne este cunoscută prin elementele de arhitectură rămase, prin manuscrise și prin obiectele cult și de uz casnic descoperite. Fortificațiile din pământ și lemn – relevante pentru arhitectura militară a epocii – sunt evidențiate la Arad-Vladimirescu (secolul IX și își încetează activitatea la 1028, odată cu luptele de apărare conduse de Ahtum) (GLUK, p. 101-102, 123-124), la Sebiș (sec. X), Feldioara (sec. XI) sau la Zărand (sec. X-XII). În zonele montane ale județului, unde cnezatele și voievodatele românești și-au păstrat independența până mai târziu, s-au realizat construcții religioase remarcabile, cum este biserica din Dezna sau biserica voievodală de la Hălmagiu, ambele datând de la sfârșitul secolului al XIV-lea. Bisericile romano-catolice se înalță, în medievalitatea timpurie, într-un stil romanic, printre primele construite fiind cea de la Mocrea (1199), Tămașda sau Igrîș. Romanicului târziu îi aparține biserica din Vladimirescu și cele din Pâncota, Iermata Neagră, Adea, Zerind sau Tauț. Ruinele bisericii din Covăsânț conduc la concluzia că stilul romanic s-a păstrat în părțile noastre până în secolele XIV-XV, când începe să se producă tranziția către stilul gotic. (DRAGOMIR, 1930) Dacă lucrările sculpturale sunt mai mult conexe celor arhitecturale (pilastrul găsit la Mocrea sau sculpturile de la Vladimirescu), cele artisanale sunt mult mai bine reprezentate. Pe lângă tezaurul de la Sânicolaul Mare, reprezentativ pentru întreaga zonă, amintim amulețul de lut ars descoperit la Socodor-Pilu (sec. XI), crucea episcopală descoperită la Arad (sec. X-XII) sau clopotele bisericesti bogat ornamentate de la Vladimirescu sau Bulci.² (MARKI, în „Alfold”, an 25, nr. 24, 30 ian. 1882, p. 1) De dată recentă, mănăstirea descoperită la Bizere, lângă Frumușeni, scoate la lumină elemente culturale remarcabile pentru perioada medievalității timpurii din părțile Aradului. Astfel, pe lângă construcțiile monumentale existente aici, mozaicul de tip bizantin descoperit în anii trecuți individualizează mănăstirea Bizere pe un areal de 1.000 kmp în această parte a Europei. Astăzi, putem afirma cu certitudine că mozaicul de la Bizere este cea mai reprezentativă moștenire culturală a medievalității timpurii nu numai din județul Arad, ci din întreg spațiul central-european și răsăritean.³ (GRISELINI, 1984) Desigur, cercetările arheologice viitoare, dar și eforturile administrației județene pentru conservarea și punerea în valoare a acestor vestigii culturale extraordinare, vor contribui la introducerea zonei în circuitul turistic european și nu numai. Revenind la perioada medievală, începând cu secolul al XV-lea, pe teritoriul județului Arad se constată pătrunderea arhitecturii renașterii, evidențiată în cetățile de la Șoimoș, Dezna și Ineu. Urmează perioada stăpânirii turcești, când pe teritoriul arădean se realizează câteva construcții civile și militare, cum sunt cetatea de la Arad – edificată în jurul anului 1552 – bazarul din Lipova și moscheea din Ineu, ridicată după anul 1658. Sculptura este reprezentată prin blazonul renașterii de pe turnul clopotniței mănăstirii Hodoș-Bodrog – care simbolizează victoria unui localnic împotriva turcilor – statuia Sfântului Apostol Petru de la Sâmpetru German și statuia Sfântului Ioan Nepomuk din Arad, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Pictura este reprezentată în primul rând de fresca bisericască (Hodoș-Bodrog, Iermata Neagră, Vânători, Lipova), însă documentele vremii vorbesc despre valoarea artistică a bijuteriilor care lucrează în atelierele de orfevrărie din Lipova. Dintre executate aici cunoaștem un chivot masiv, datat din secolul al XVI-lea, o lucrare de argintărie în stil bizantin și gotic, ajunsă la mănăstirea Tismana și numeroase obiecte de cult descoperite la bisericile din tot județul Arad, dar și în județele vecine. După intrarea Transilvaniei sub stăpânirea habsburgică, în zona Aradului sunt colonizați germani, maghiari, evrei, sârbi, și coloniști de alte naționalități, dar care nu schimbă ponderea populației majoritare românești, mai ales la nivelul comitatului. Această multiculturalitate, dar și marile curente culturale venite dinspre Viena – fie direct, fie prin Budapesta – va contribui la crearea unei identități culturale specifice a județului nostru, începând cu primele decenii ale secolului al XVIII-lea. La Șicula se concentrează o bibliotecă în care existau marile opere ale enciclopediștilor francezi, iar sântăneanul I. Fekete întreținea o corespondență cu Voltaire. Prin Peretsenyi Nagy Laszlo, Nicolae Horga Popovici sau

² Clopotul de la Bulci se găsește la Muzeul Național din Budapesta.

³ Vezi și noile săpături din anul 2009, expuse până la 6 septembrie 2009.

Alexandru Gavra pătrund la Arad ideile iluministe ale Școlii ardelene, acesta din urmă publicând, la 1884, chiar volumul *Monumentul Șincai-Clainian*. (LUPAȘ, în „M.B.”, anul XX, 1963, nr. 5-6, p. 262-272) În arhitectura urbană pătrunde stilul baroc, evidențiat printr-o serie de construcții: palatul Edelspaher, capela Sfântul Florian, bisericile episcopale ortodoxe română și sârbă, statuia Trinității etc. Regulamentul iliric, elaborat în 1770, completat cu planul general de organizare școlară „Ratio educationes” din 1777, încurajează și susține înființarea de școli sătești și orașenești, în care limba de predare să fie cea maternă. Românii arădeni vor face din aceste școli un factor de progres cultural și de unitate națională, impunându-se din ce în ce mai mult între națiunile din monarhie, mai ales că, începând cu anul 1812, la Arad se înființează și Preparandia. Cinci ani mai târziu, Iacob Hirshl ridică la Arad și primul teatru, în stilul curentului neoclasic, care se impune în această perioadă și în părțile noastre. Literatura este reprezentată de poeziile lui Nicolae Horga Popovici, de scrierile lui Dimitrie Țichindeal sau de creațiile lui Peretseny Nagy Laszlo sau Sarossy Gyula.⁴ Pe plan istoriografic, Ștefan Tusz este primul cercetător care încearcă să întocmească o istorie a Aradului, iar Fabian Gabor îi completează munca, publicând la 1835 *Descrierea Comitatului Arad în privință istorică, geografică și statistică*. În anul 1847, la Buda, Alexandru Gavra publică *Lexiconul de conversațiune*. (BOCȘAN, 1986, p. 201)⁵ Pe planul științelor, I. L. Heidenreich publică, la 1783 *Medicina Aradiensis și Tractatul de morbis in Dacia frequentioribus et singulari eos tractandi*, iar Atanasie Șandor răspândește cunoștințele medicale în rândul elevilor de la Preparandia arădeană. Bolyai Janos, fondatorul geometriei neeuclidiene funcționează pentru o perioadă ca ofițer în garnizoana Arad. Mănăstirile ortodoxe de la Hodoș-Bodrog și Bezdin, precum și cea franciscană de la Lipova sau cea minorită din Arad sunt depozitare a valoroase biblioteci și colecții de manuscrise, redactate în limbile latină, germană, maghiară și română. La 27 februarie 1818, elevii Preparandiei arădene prezintă prima piesă de teatru în limba română, pe scena teatrului ridicat de către Iacob Hirschl, iar în anul 1838 se înființează la Arad un interesant „Comitet de beletristică”, alcătuit din doi români (G. Frunză și T. Șerb), un sârb (G. Jankovitz) și un maghiar (I. Szerghel), care militează pentru afirmarea drepturilor culturale. De asemenea, funcționează și trupe mixte de teatru, formate din actori români, maghiari, germani și sârbi, iar după ridicarea edificiului teatral Hirschl, în 1817, la Arad vor veni trupe de teatru din Oradea, Cluj, București, Iași, Budapesta și Viena. Pe plan muzical, în anul 1791 se refugiază la Arad – în timpul războiului ruso-austro-turc – Naum Râmniceanu, care începe elaborarea unui tratat coral. Însă, la 1833 ia ființă în orașul nostru primul Conservator de muzică din România, pe scena căruia vor concerta Franz Liszt (1846), Johann Stauss-fiul (1847), Johannes Brahms (1879), Joseph Joachim (1879), Anton Rubinstein (1867), Pablo de Sarasate (1877), Henryk Wieniawski (1877) etc.

După ce Aradul obține, în anul 1834, statutul de oraș liber regesc, dar mai ales după tumultoasele evenimente ale anului revoluționar 1848, teritoriul întregului comitat avea să cunoască o dezvoltare economică, socială, politică și culturală fără precedent. În anul 1858 se inaugurează Gara, care va deveni curând unul dintre principalele noduri de cale ferată din această parte a monarhiei, legând Aradul de Viena și de București. Acum se manifestă și curentul arhitectural neorenascentist, extrem de bine reprezentat la Liceul „Moise Nicoară”, la actuala clădire a Primăriei sau la Teatrul de Stat „Ioan Slavici”. Avocatul și marele om politic Mircea V. Stănescu publică, la 1859, „Almanahul Muguri”, care însuma creațiile literare ale elevilor și studenților arădeni, iar în același an, la Pesta, Athanasie Marian Marienescu publică valorosul volum de folclor *Poezie populară. Balade și Colinde*. Iulian Grozescu și Ioan Tripa editează mai multe volume de poezii naționale sau de factură romantică, influențate, desigur, de avântul pe care-l cunoaște literatura românilor transilvăneni din această perioadă. Dintre scriitorii maghiari din zona Aradului s-au remarcat Fabian Gabor, atât prin creațiile sale literare, dar mai ales prin valoroasele-i traduceri din Cicero și Lucretius, scriitorul Ivanyi Odon – care-și găsește deplina consacrare ca jurnalist arădean și care, prin fascinantul roman *Neamurile Episcopului* este considerat unul dintre reprezentanții de

⁴ *Biblioteca Națională Szechenyi*, Budapesta, secția manuscrise, 795/II, f. 239

⁵ Vezi și Cornelia Bodea, *Moise Nicoară*, București, 2001, p. 50-51; Vasile Popeangă, Eduard I. Găvănescu, Victor Țărcovnicu, *Preparandia din Arad*, București, 1964, p. 37-40

marcă ai realismului critic din secolul al XIX-lea – Lengyel Sandor, Reviczky Gyula, Torok Gyula, Lukascy Sandor și, nu în ultimul rând, Csiky Gergely care, în cele peste 30 de piese care au ieșit de sub iscusitul său condei (*Declasații, Mizeria cu ciucuri, Baloane de săpun* etc.), critică racilele societății contemporane lui. (UJJ, GLUCK, în „Ziridava”, vol. V/1974, p. 199-208)

Impresionanta activitate literară a lui Adam Müller-Guttenbrunn, originar din Zăbrani, cel care va deveni directorul Teatrului din Viena, avea să îmbogățească literatura universală cu 19 romane și nuvele și 12 piese de teatru. În multe dintre scrierile sale, Adam Müller-Guttenbrunn descrie viața cotidiană a șvabilor, dar și a românilor bănățeni (*Amurgul idolilor, Clopotele patriei, De la Eugenius la Iosefus, Micul șvab* etc.). (BERWANGER, în „Orizont”, nr. 7/1971) Nikolaus Schmidt publică mai multe volume de poezii, dar și piese de teatru, dintre care *Ursul* a fost jucată și la Arad.

Un reprezentant de seamă al culturii slovace a fost scriitorul și dramaturgul Josef Gregor-Tajovski, care și-a petrecut șase ani din viață la Nădlac, în perioada 1904-1910. (SYNCOK, 1978, p. 388) În acest răstimp, scrie cunoscutele sale nuvele în care ilustrează viața slovacilor din Câmpia Mureșului, iar în anul 1904, la inițiativa sa se înființează la Nădlac „Societatea culturală slovacă”, cu filiala pentru tineret „Slavia”, Asociația sportivă „Șoimul” și Asociația muzicală „Zarea”. (*Ibidem*, p. 389) Geograful maghiar arădean Laios Loczy efectuează, între anii 1877-1880 o expediție în India, Birmania, Tibet, China și Japonia, tot de la acest savant rămânând și una dintre cele mai bine elaborate descrieri geografice și geologice a orașului și comitatului Arad. Tot în această perioadă apar și cele trei volume de *Istoria Aradului*, publicate de Otto Lakatos și, între 1877-1886, funcționează ca profesor de istorie la Arad și marele istoriograf Marki Sandor. Cele peste 30 de lucrări istorice, privitoare la monografia orașului și comitatului Arad, la cetatea Dezna sau la Războiul țărănesc din 1514 – care avea să producă o adevărată furtună în istoriografia vremii – precum și volumul *Scriitori români din Bihor* aveau să-l consacre pe Marki Sandor printre cei mai competenți istorici maghiari din această perioadă. (*Ibidem*, p. 390)

În anul 1885, în orașul Arad existau un număr de 12 biblioteci publice, cu 8.011 volume, iar la nivelul județului funcționau 9 biblioteci, care totalizau 4.732 de volume. Numărul bibliotecilor va crește simțitor după anul 1897, când la Arad va apare ziarul „Tribuna Poporului” care, pe lângă faptul că va deveni cel mai mare ziar al românilor din Transilvania, va tipări și numeroase cărți ale scriitorilor români consacrați, în cunoscutul tiraj de masă „Biblioteca populară”. De fapt, începând cu anul 1895, viața culturală a românilor arădeni avea să se schimbe în mod radical, deoarece Aradul va deveni centrul mișcării naționale și capitala politică a românilor transilvăneni. În redacția tribuniștilor arădeni erau angajați sau colaborau cei mai mari scriitori și oameni de cultură din tot spațiul etnic românesc, ca Ioan Slavici, I. Agârbiceanu, Octavian Goga, I. L. Caragiale, Nicolae Iorga, Șt. O. Iosif, Ilarie Chendi, Emil Gârleanu, Cincinat Pavelescu, M. Sadoveanu, G. Coșbuc, I. Lupaș, A. D. Xenopol, A. C. Popovici etc., care completau în mod strălucit pleiada cărturarilor arădeni în frunte cu Vasile Mangra, Roman Ciorogariu, Vasile Goldiș, Iosif Goldiș, I. Russu-Șirianu, T. Ceonța, Lazăr Petrovici și mulți alții. În anul 1880, Alexandru Mocioni publică la Viena compozițiile sale muzicale, dintre care *Sonata opus 9 pentru pian și violoncel* va fi cântată pe marile scene europene, la Viena, Budapesta, Praga etc., compozitorul arădean impunându-se ca primul mare compozitor român de muzică de cameră din toate timpurile, iar în casele sale din Budapesta se țineau cele mai cunoscute serate muzicale din capitala Ungariei, la care concertau personalități muzicale ale vremii, în frunte cu Franz Liszt, Cernovici, Deutsch etc. (SINACI, 2009, p. 23-25) Acum își începe activitatea muzicală și Ioan Vidu, născut la Mănerău, în anul 1863, urmat îndeaproape de șiculanul Emil Monția și de șirianul Nicolae Ștefu, cunoscut și sub numele de „Nicu Stejărel”. În anul 1912, concertează la Arad celebrul violoncelist Pablo Casals, iar un an mai târziu se cântă George Enescu. Din anul 1863, la Arad, funcționa „Asociația națională arădeană pentru cultura poporului român”, care, în anul 1865, cu doi ani înaintea întemeierii Academiei Române, solicita, prin Vincențiu Babeș, reguli clare pentru ortografia în limba română. „Reuniunile de cântări” funcționau pe întreg cuprinsul comitatului Arad, susținute de preoții și învățătorii crescuți pe băncile Preparandiei și ale Academiei Teologice și, pe lângă corurile și formațiile de dansuri populare

românești, în localitățile cu etnici germani existau și numeroase fanfare. Mai ales cea din Sântana, care cuprindea un număr de 60 de copii între 12 și 13 ani, avea să efectueze turnee în Austria, Germania, Norvegia, Danemarca și Olanda.

Pictura avea să fie reprezentată de școlile lui Tenețchi și Alecsici, de la care păstrăm picturi bisericești excepționale (Căpâlnaș, Micălaca, Catedrala Veche, Biserica Sârbă etc.). Szamosy Elek, Mihai Munkacsy, Paul Bohm, Alexandru Pataky, Cornel Minișan, Iulian Toader și Frederic Balla aveau să întregescă pleiada de pictori arădeni, iar în anul 1911 se organizează prima expoziție colectivă de amploare a artiștilor plastici locali, la care au putut fi admirate peste 100 de lucrări, executate de 11 artiști. Doi ani mai târziu, la Palatul Cultural, se organizează și prima galerie de artă permanentă, conform catalogului editat în anul 1914 fiind expuse un număr de 131 de lucrări de pictură și grafică. După înfăptuirea Marii Uniri, începând cu deceniile 3-4, tinerii artiști plastici arădeni – în frunte cu Marcel Olinescu – se reunesc în gruparea „Pro arte”, înființată în anul 1936. Această grupare (Petru Feier, Nicolae Chirilovici, Emeric Hajos, Iulian Toader-junior, Andrei Viranyi etc.) promovează modernismul, organizând și o expoziție în acest sens, în anul 1937.

Sculptura interbelică arădeană, beneficiază de aportul prestigios al artiștilor Romul Ladea și Gheorghe Groza, cel din urmă sculptând busturile lui A. D. Xenopol și George Coșbuc, dezvelite în anul 1929 și plasate în scuarul din fața Palatului Cultural. În anii 1937 și 1938, celor două busturi li se adaugă cele ale lui Petre Pipoș, Ioan Russu-Șirianu, Mircea V. Stănescu și Gheorghe Popa de Teiuș, realizate de Marcea Olinescu (P. Pipoș) și Radu Moga.

În anul 1920, are loc la Arad prima deplasare a Teatrului Național din București, cu piesa *Hamlet* de Shakespeare, iar în anii următori, publicul arădean are bucuria întâlnirii cu marii actori Tony Bulandra, Maria Filotti, Constantin Nottara, Constantin Tănase, George Vraca, Elvira Godeanu și Ion Brezeanu. În toamna anului 1936, intelectualitatea locală, în frunte cu Ascaniu Crișan, Anton Mocioni, Elena Goldiș, Eugenia Cicio Pop, dr. Gheorghe Ciuhandu și dr. Iustin Marșieu, începe acțiunea de organizare a unui teatru românesc permanent la Arad, iar Asociația ziariștilor și publiciștilor români din Arad concesionează scena Teatrului pentru o stagiune întreagă (1936-1937), asigurând astfel permanența acestei încercări.

Tradiția Conservatorului arădean și a Societății filarmonice locale permite punerea în scenă a creațiilor marilor muzicieni, iar concertele se bucurau de prezența unor mari interpreți, ca violonistul Socrate Barossi, acompaniat la pian de Alfred Alessandrescu, violonistul Jean Proșteanu, compozitorul și interpretul Bela Bartok și, nu în ultimul rând, George Enescu. Acum se manifestă, plenar, și Sabin Drăgoi și Emil Monția, care culeg și pun în valoare piese nepieritoare din folclorul arădean (*Murăș, Murăș, apă lină, Crești pădure și te-ndeasă, Zis-a mama către mine, Duce-m-aș și tot m-aș duce* etc.). Suitele de colinde și piesele corale pătrund în repertoriul Reuniunii de cântări „Armonia”, înființată în anul 1919 de către profesorul Atanasie Lîpovan, a corului „Lyra” din Chișineu-Criș, sau a corurilor din Buteni, Șiria, Hălmagiu, Săvârșin, Sântana etc., acestea constituindu-se, în anul 1929, în Asociația corurilor și fanfarelor din județul Arad, care își va desfășura activitatea până în anul 1934.

BIBLIOGRAFIE

- BALOTA, Anton, *Romano Slavica*, vol. X, București, 1964, citează Bathyan Ignatus, *De Sancti Gerardi episcopus Chanadiensis scripta et acta... 1790*
- BERWANGER, N., *Adam Müller-Guttenbrunn*, în „Orizont”, Timișoara, nr. 7/1971
- BOCȘAN, Nicolae, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986
- CONSTANTINESCU, R., LAZEA, E., *O bibliotecă monastică din Transilvania*, în „Studii – revistă de istorie”, tom 22, nr. 5, 1969
- DRAGOMIR, Silviu, *Vechile biserici din Zărand și ctitoriile în sec. XIV și XV*, Cluj-Napoca, 1930
- GLUK, Eugen, *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca voievodatului lui Ahtum*, în vol. *Studii privind istoria Aradului*, București
- GRISELINI, Francesco, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara, 1984
- LUPAȘ, Octavian, *Nicolae Horga Popovici, cărturar arădean de acum un veac și jumătate*, în „M.B.”, anul XX, 1963, nr. 5-6, p. 262-272
- MARKI, G., *Aradi regiseyek Gyulan*, în „Alfold”, an 25, nr. 24, 30 ian. 1882, p. 1
- SINACI, Radu, *Alexandru Mocioni, incursiuni muzicale*, Arad, Editura Mirador, 2009
- SYNCOK, J., *Gregor-Tojovský na Dolnej zemi*, citat în *Aradul, permanență în istoria patriei*, 1978, p. 388
- UJJ, Ioan, GLUCK, Eugen, *Csiky Gergely – dramaturg progresist arădean*, în „Ziridava”, vol. V/1974, p. 199-208.
- VELESCU, Oliver, CORVEȚESCU, Adrian, în „Buletinul monumentelor istorice”, An 4, 1972, nr. 1, p. 49
- VESA, Pavel, *Incursiuni în istoriografia ecleziastică arădeană*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2004
- VLĂDUCEANU, Victor, *Vechi monument istorico-religios – Mănăstirea Bodrog*, Timișoara, 1939